

AUSCHWITZBÓL ÍROK NEKTEK

Levelek, sorsok és igaz történetek a haláltáborból

A kutatásokat elvégezte,
a könyvet szerkesztette: Karen Taieb

AUSCHWITZBÓL ÍROK NEKTEK

Levelek, sorsok és igaz történetek a haláltáborból

A KUTATÁSOKAT ELVÉGEZTE,
A KÖNYVET SZERKESZTETTE: KAREN TAIEB

A fordítás alapja:
Karen Taieb: *Je vous écris d'Auschwitz*

© Éditions Tallandier, 2021

This edition is published by arrangement with Éditions Tallandier in conjunction
with its duly appointed agent Books And More Agency #BAM, Paris, France.

All rights reserved

Fordította: © Till Katalin, 2022

Szakmailag lektorálta: Szécsényi András

Szerkesztette: Aradi Péter

Borítóterv: Grosan Christi

A könyvben megjelenő fotók jogainak tisztázása érdekében a kiadó
mindent megtett, de mivel történelmi képek, nem minden esetben van
egyértelmű jogtulajdonos. A képjegyzék tartalmazza az egyértelműen tisztázott
fotók jogtulajdonosainak részleteit.

HVG Könyvek, Budapest, 2022
Kiadóvezető: Budaházy Árpád
Felelős szerkesztő: Krausz Veronika
www.hvgkonyvek.hu

ISBN 978-963-565-182-5

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni,
adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus,
fényképezeti úton vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Kiadja a HVG Kiadó Zrt., az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és
Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

Felelős kiadó: Szauer Péter

Nyomdai előkészítés: HVG Grafikai Stúdió

Nyomás: Gyomai Kner Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
Bevezetés	11
Előjáróban	21

Első rész

A BRIEFAKTION

Hersz-Hermann Strasfogel	27
Sylvain Bloch	35
Salomon-Charles Ferleger	39
Isaak Goldsztajn	45
Georges Joffé	55
Lucien Bloch	61
Berthe Falk	67
Mendel-Marcel Aptequier	73
Abraham-André Balbin	79

Második rész

A TITKOS LEVELEK

Sally Salomon	89
Paul Cerf	103
Leib-Léon Goldstein	111
Simon Cohen	123
Jacques Feuerstein	129

Harmadik rész
A FELSZABADULÁS

André Berkover	139
Mireille Minces	145
Jean Gotfryd	149
Simone Haas	155
Yvonne Lévy	159
Jeanne Geismar	163
Hirsch Abel	167
Jacques Ruff	171
Összegzés	179
Köszönetnyilvánítás	182
Jegyzetek	183
Függelék	189
Bibliográfia és más források	190
A képek forrásai	193
Tárgymutató	194

ELŐSZÓ

1943 novemberében Isaak Goldsztajn felesége levelet kapott a férjétől, akit néhány hónappal azelőtt tartóztattak le és deportáltak: „A birkenauai munkatáborból írok neked, ahol jelenleg tartózkodom. Egészséges vagyok, dolgozom és várom a híreidet.” Szavai nem sokat mondanak, közlései szűkszavúak, mégis hihetetlennek tűnik, hogy létezett ez a levél. Pedig létezett levelezés az auschwitzi deportáltak és családjaik között. Még a válaszleveleket is engedélyezték.

A francia Honvédelmi Minisztérium Történelmi Levéltára (Service historique de la Défense, SHD) 2018-ban közzétett egy iratgyűjteményt, amely a *Briefaktion*ot, vagyis a *levélakciót* dokumentálja. Ez azt bizonyította, hogy 1942 szeptembere és 1944 júliusa között csaknem 5000 levelet kézbesítettek Franciaországban, amelyek a deportáltaktól származtak. Az anyagot Caenban, a Modern Kori Konfliktusok Áldozatainak Archívumában (Division des archives des victimes des conflits contemporains, DAVCC – az SHD egyik részlege) őrzik, és digitális formában hozzáférhető a párizsi Holokauszt Emlékmúzeum (Mémorial de la Shoah) dokumentumai közt.

Karen Taieb, aki elsőként tanulmányozta az említett iratgyűjteményt, elmondja, hogy a *Briefaktion*ot kevésbé ismerik. Nem világos, hogy kik találták ki és szervezték meg, csak annyit lehet erről tudni, hogy több ország deportáltjai is érintettek voltak benne, így a németországi, a belgiumi, a hollandiai és a csehszlovákiai zsidók is. Franciaországban a leveleket a Franciaországi Izraeliták Szövetségének (Union générale des Israélites de France, UGIF) adták át, amely azután továbbította a címzettekhez. 1943-ban közel 1500 levelezőlapot regisztráltak (435-öt márciusban, 708-at októberben, 289-et novemberben). Jóllehet néhány deportált akár hat levelezőlapot is küldött, a többség mindössze csak egyet. André Balbin, a *De Lodz à Auschwitz en passant par la Lorraine* (Łódzától Auschwitzig, Lotaringián keresztül, 1989) szerzője két levelezőlapot írt a *Briefaktion* keretében.

De miről is van szó igazából? Azonnal le kell szögeznünk, hogy egy olyan haláltáborban, mint Auschwitz, nem lehetett szó valódi levelezésről. Már a „levelezés” szó sem fedti a valóságot. Nagy valószínűséggel a foglyok a náciik kényszerítésére írtak, hogy ezáltal a hozzátartozók megnyugodjanak, és hogy mindezzel leplezzék a táborban zajló szörnyűségeket, miközben a levélírók akaratlanul is kiadják hóhéraiknak azoknak a zsidóknak a lakhelyét, akiket a náciik még nem derítették fel. (Isaak Goldsztajnnak volt annyi lélekjelenléte, hogy nem közvetlenül a feleségének írt, hanem zsidó barátainak, tudva, hogy majd ők értesítik az asszonyt.) Másrészt a levelezőlapokat kizárólag német nyelven lehetett megírni, semmilyen személyes információt nem tartalmazhatott, csak üres formulákból állt: „Jól vagyok”, „Velem minden rendben”... stb.

A *Briefaktion* tehát nem volt más, mint propaganda, amely újra csak rávilágít a náci halálgépezet aljas, velejéig romlott mivoltára. A deportáltak azt írják, jól vannak, miközben halálos csapdában vergődnek. A „jó hírek” valójában azt jelentik, hogy nem lesz több hír. Családjuk közelségének illúziója csak megerősíti végső elszakadásukat. Az általuk adott életjel elkendőzi a rájuk váró, közelgő halált.

Ezek a levelek egy pillanatra megvilágítanak emberi életeket, majd minden elsötétül körülöttük. Karen Taieb, hogy szembeszálljon a megsemmisülés folyamatával, igyekezett azonosítani jó néhány Auschwitzba deportált személyt: Lucien Bloch, nőtlen, 36 éves, Haguenau-ban született, nagyon kötődött a szüleihez, akiket átmenekítettek Elzászból Dordogne-ba; Berthe Falk a romániai Galațiból (Galacból) származott, foglalkozása vegyész, munkatáborba küldték, mivel egy jegyzetében Németország szükségszerű háborús vereségét emlegette.

A létezés eme emlékfoszlányai sovány vigaszt nyújtanak ugyan, mégis szükség van a kutatásra és az emlékezésre. Az így feltárt dokumentumok lehetővé teszik, hogy megismerjük a holokauszt eddig felfedezetlen területét olyan emberi sorsokon keresztül, amelyeket ez a sötét korszak maga alá temetett.

*

Néhány éve üzenetet kaptam Karen Taiebtől, amely így szólt: „Találtam valamit, ami lehet, hogy érdekelne.” Amikor egy héttel később találkoztam vele a Holokauszt Emlékmúzeumban lévő irodájában, megmutatta nekem a *Briefaktion*nal kapcsolatos anyagokat. Főlöskéges mondanom, hogy nagyon meghatódtam, mint mindig, amikor a náci áldozatok iratai a kezembe kerülnek. Karen Taieb munkája lehetővé tette, hogy helyesbítsem nagyszüleimmel

kapcsolatos, tíz évvel ezelőtti kutatásaim közben elkövetett hibámat, és hogy felidézsek valamit, ami feledésbe merült.

A hiba az egyik legfelkavaróbb tanúságtételt érintette, amit Auschwitzból írtak (természetesen nem a *Briefaktion* keretében): egy *sonderkommandó*s férfi levele, amelyen a keltezés 1944. november 6., és a birkenaui II. krematórium közelében, a földbe ásva találták meg a tábor felszabadításakor. A Drancyból a 49-es számú transzporttal deportált lengyel zsidó férfi, aki „Hermann” néven írta alá levelét, beszámol arról a rabszolgamunkáról, amit a gázkamrában végeztek velük, majd elbúcsúzik feleségétől és lányától, tudva, hogy másnap ki fog robbanni a *Sonderkommando*-láزدadás.

Histoire des grands-parents que je n'ai pas eus (Számomra nem létező nagyszüleim története) című könyvemben ezt a levelet Chaïm Hermannak tulajdonítottam Ber Mark *Des voix dans la nuit. La résistance juive à Auschwitz* (Hangok az éjszakában. Zsidó ellenállás Auschwitzban, 1977) című művének elemzései alapján. Nem törődtem azzal a furcsasággal, hogy egy halálraítelt a búcsúlevelét miért a vezetéknevével írja alá. Karen Taieb alapos vizsgálataiból ma már tudjuk, hogy a levél szerzője nem Chaïm Herman, hanem Hersz (Hermann) Strasfogel, akit szintén a 49-es számú transzporttal deportáltak, és akit általában Hermann-nak hívtak. Chaïm Herman és Hersz (Hermann) Strasfogel osztottak egymással szerencsétlen sorsukban is: száműzetés Lengyelországból, illegalitás Párizsban, szánalmas, apró-cseprő munkák a francia fővárosban, majd a háború és a letartóztatás.

Karen Taieb felhívta a figyelmemet egy olyan irat létezésére, amelyről, amikor a könyvemet írtam, még nem tudtam. Ez az irat – egy szerény bejegyzés az UGIF kartotékai közt – azt bizonyítja, hogy nagyapám, Matès Jablonka, akit nagyanyámmal együtt deportáltak ugyancsak a 49-es transzporttal, szintén írt levelet Birkenauból, a *Briefaktion*nak „köszönhetően”. A levelet, amelyet nem sikerült megtalálni, 1943 októberében kézbesítették Constant Couanault-nak, akire nagyapám a gyermekeit bízta (vagyis az apámat és a nagynénemet), és aki a háború után a gyámjuk lett. Ez utóbbi válaszelevele ugyanazon év decemberében el is indult Auschwitz felé. Nem tudjuk, mit írhatott neki nagyapám, akinek valószínűleg már csak néhány hónapja lehetett hátra az élethől; talán ugyanazt, mint a többiek: „Jól vagyok.”

Az előszó végén megragadom az alkalmat, hogy megköszönjem Karen Taieb figyelmességét irányomban, és gratuláljak a könyvéhez, amelyet új felfedezéseiből merítve alkotott.

Ivan Jablonka

BEVEZETÉS

Több mint hetven évvel a haláltáborok felszabadítása után a Soá – vagyis az európai zsidóság náci általi tömeges kiirtása – még mindig tartogat újabb rejtélyeket.

A történész számára a levelezés különös kutatási terület, mivel a hétköznapi élet legegyszerűbb megnyilvánulásait tükrözi, de azt az értékes kapcsolatot is, amely, legyen bár csak egy vékony szál, a szeretteinkhez köt. A rossz minőségű papírra vetett sorok, amelyeket a fogvatartottak szerettei újra és újra elolvastak, akár százszor is, főleg, ha olyan helyekről érkeztek, ahonnan elképzelhetetlennek tűnt, hogy bármi is kikerüljön. De, mint ahogy a Vélodrome d’Hiver-beli razzia idején írott levelek is bizonyítják, voltak kivételek.

A 2018-ban a Honvédelmi Minisztérium Történeti Levéltárának vincennes-i archívuma által közzétett iratgyűjtemény rávilágított, hogy – bármilyen meglepőnek hangzik is – 1942 szeptembere és 1944 júliusa között csaknem 5000 levelet írtak a Franciaországból deportált, megsemmisítésre ítélt zsidók a haláltáborokból, amelyekről senki nem tudott semmit, és ahonnan a többség számára nem volt visszaút. Persze a táborok létezése ismert volt, de valódi funkciójuk nem mindenki számára volt az.

Még ennél is elképesztőbb, hogy a leveleket a foglyok hivatalosan küldték, sőt a náci kényszerítették erre őket a *Briefaktion* nevű, nagyszabású propaganda-hadművelet keretében. Ez abból állt, hogy levelezőlapokat írtak a deportáltakkal családjuk vagy barátaik címére, hogy ily módon megnyugtassák őket. A tartalmuk rövid volt, kötelezően németül kellett írni, és nem tartalmazhatott semmilyen személyes információt. Az erre szánt formula leggyakrabban a következő néhány szóban foglalható össze: „Munkatáborban dolgozom, és jól vagyok.” Időnként előfordultak kisebb változtatások. Kevés

túlélő tett tanúságot erről az áságosságról, ám Simon Laks,¹ az egyik fontos kivétel, elég hosszan értekezett róla visszaemlékezéseiben:

„1943 végén már több mint másfél éve a táborban raboskodtam, és az ott lévő hatalmasságok első ízben engedélyezték a zsidó raboknak, hogy levelezőlapot küldjenek családjuknak. (A nem zsidóknak joguk volt rendszeresen levelezni családjukkal, még élelmiszercsomagokat is kaphattak.) Mindegyikünk kapott egy elküldendő levelezőlapot. Közölték velünk, hogy itt nem valamiféle engedélyről van szó, hanem hivatalos parancsról, amelynek teljesítését a legpontosabban ellenőrizni fogják, és aki nem engedelmeskedik, szigorúan megbüntetik. Mindenki tudta a táborban, hogy mit jelent az, ha valakit megbüntetnek. A levelezőlapokat meg kellett írni, és másnap a reggeli sorakozó előtt leadni. Élénk vita folyt kisebb csoportokban arról, hogy mit tegyünk. Ha a családjuknak írunk, eláruljuk a lakhelyük, vagyis inkább a búvóhelyük címét. Semmi kétség sem volt afelől, hogy ezen »kegy« célja pontosan az, hogy a tartózkodási helyüket megtudják. Fel sem merült azonban, hogy nem írunk egyáltalán semmit, mivel az a biztos halált jelentette volna. A legtöbben kitálat személyeknek címezték levelüket, véletlenszerűen kiválasztott lakhelyekre. Mások lelkiismeretesen teljesítették a kapott parancsot, azt gondolva, hogy a náció ezzel a furfanggal csak azt akarják bizonyítani a világnak, hogy a deportáltak jól vannak és rendben dolgoznak. [...] Meglehetősen tanácstalan voltam. Amikor engem deportáltak Franciaországból, a fivérem még a szabad zónában laktak, ám ezt a területet időközben a német hadsereg elfoglalta. Azt sem tudtam, hogy nem változott-e meg a lakcímük, vagy hogy nem költöztek-e el egy másik országba. Mindazonáltal nem akartam elszalasztani ezt a – bár meglehetősen bizonytalan, mégis kivételes – lehetőséget, hogy tájékoztassam családomat, hogy életben vagyok, és körülményeim nem a lehető legrosszabbak. Miután alaposan mérlegeltem az érveket és az ellenérveket, úgy döntöttem, hogy írok Párizsban élő lengyel (árja) barátainak: »Jó formában

¹ Simon Laks 1901-ben született Lengyelországban, 1926-tól zeneszerzőként, előadóművészként dolgozott. Párizsban tartóztatták le 1941. május 14-én mint külföldi zsidót. Beaune-la-Rolande-ba helyezték át, ahol a Rosoir en Sologne tanyán dolgozott júliusig. 1942. július 13-án Pithiviers-be vitték, majd öt nappal később deportálták a 6. számú transzporttal Auschwitz–Birkenaubába, ahol a 49 543-as nyilvántartási számot kapta. Ezt követően megjárta több koncentrációs tábor is: Orianenburgot, Sachsenhausent, Kauferinget (Dachau), végül felszabadult, és Sarreguemines-en át visszatérhetett Franciaországba 1945. május 24-én.

vagyok, egészségileg is minden rendben, és gyakorlom a mesterségemet.« Egyébként akkor ez igaz is volt. Azt akartam a tudomásukra hozni, hogy bár zeneszerző és hegedűművész vagyok, nem megy rosszul a sorom, és a munka sem túl megterhelő. Reméltem, hogy sikerül nekik így vagy úgy átadniuk a családomnak ezeket a »jó híreket«. Amikor a felszabadulás után visszatértem Párizsba, megtudtam, hogy a levelezőlapom viszonylag rövid időn belül eljutott a címzettekhez, akik értesítették is annak tartalmáról a családomat. Persze senki sem hitte el, hogy »gyakorlom a mesterségemet«. Mindenki meg volt győződve arról, hogy csak azért írtam ezt, hogy megnyugtassam őket.”¹

Az archívum irataiban nyoma van annak, hogy Simon Laks¹¹ több levelezőlapot is küldött a fogságból. Internálásának és deportálásának dátumát helyesen közlik. Levelét Anne Radlinskának írta, a következő címre: Párizs, 14. kerület, rue Boulard 38/B. 1943. március 9-én érkezett 417-es jelzettel. Második küldeményét 1943. október 12-én kapták meg (1124 sz.), a harmadikat 1943. november 29-én (3042 sz.), végül a negyediket 1944. március 27-én (3637 sz.). Meglehető módon a többi levelet nem említi visszaemlékezésében, mint ahogy a neki címzett hét válaszelevélről sem beszél.

*

A *Briefaktion* valójában kevéssé ismert és dokumentált. Nem tudjuk, kitől származott ez az elképzelés, hogy milyen szervezet működtette a gyakorlatban, sem a pontos földrajzi kiterjedését. Ezeket a leveleket a Soával foglalkozó történészek sem vizsgálták behatóbban. A *Je vous écris du Vel' d'Hiv* (A Vel' D'Hivből írok nektek) című könyvemben közreadtam Antonina Pechtner levelét a neki szentelt fejezetben, és arra a következtetésre jutottam, hogy ő maga „szervezhette meg”, hogy hírt adjon a családjának. Ma már tudom, hogy ez nem így történt, és levelezőlapját a *Briefaktion* keretében küldték el.

Csak feltételezésekbe tudunk bocsátkozni a levélakció végcélját illetően. Vajon az volt a szándék, hogy eloszlassák a nyugat-európai országok aggodalmait, és a gyűjtőtáborokban, mint Drancyban is, fenntartsák a nyugalmat azáltal, hogy biztató híreket közölnek a fogvatartottak végső úti céljáról? Lehetséges. Propagandaakcióról volt vajon szó, hogy megmutassák a világnak, a keletre deportált zsidókkal nem bánnak rosszul? Vagy, mint ahogy maguk a deportáltak gondolták, a nácik ilyen alattomos módon akarták felderíteni azoknak a zsidóknak a rejtkehelyét, akik el tudtak menekülni a razzziák elől?

Ma sem tudjuk. Ismereteink lényegében csak a levelek tanulmányozásán alapulnak.

Felmerül a kérdés, hogy ez a „kiváltság” mindenkire vonatkozott-e, vagy csak maroknyi „kiválasztottra” valamilyen, számunkra ismeretlen kritériumok alapján. Sajnos ez ügyben a válaszoló hozzátartozók levelei sem adnak tájékoztatást. A fent idézett Simon Laks, aki a zenekar tagja volt, fia szerint ennek a „kiváltságos” helyzetnek köszönhetően írhatott.

Más levélírók esetében azonban nem találunk semmilyen „kiváltságos” helyzetre utaló okot. A rendelkezésre álló adatok alapján inkább véletlenszerű kiválasztásról lehetett szó. A levelezőlapokat meghatározott napokon osztották ki, de még ma sem tudjuk, hogy ezt valamilyen szervezet felügyelte, vagy csak önkényes döntések voltak. Elég volt annyi, hogy a deportált aznap ott, helyben legyen, és máris a „kiválasztottak” közé került. A témáról szóló csekély számú tanulmányban azt olvashatjuk, hogy a levelezőlapok íróinak nem volt nyilvántartási számuk, mivel ők valójában nem is kerültek be a táborba, mert azonnal a gázkamrákba vitték őket. Azonban ez az állítás is téves. Számos olyan levélíró van, akinek volt azonosító száma, vagyis bekerült a táborba.

Noha nem ismerjük a levélakció valódi okait, megállapíthatjuk, hogy a náci széles körű álcázást alkalmaztak. A nyilvántartási számok soha nem szerepelnek a levelezőlapokon, mint ahogy a dátumok is csak nagyon ritkán, így a címekre kell hagyatkoznunk. Először is, az *Arbeitslager Birkenau* (Munkatábor, Birkenau) elnevezés nem létezik. 1943-ig Birkenau státusza szerint *Kriegsgefangenenlager, KGL* (hadifogolytábor) volt. Ezt követően vált *Konzentrationslager*-é, *KZ*, vagyis koncentrációs táborrá, de soha nem nevezték munkatábornak. Nyilvánvalóan a félrevezetés szándéka állt emögött.

A másik figyelemre méltó tény, hogy a levelek nagy részét az Auschwitz–Birkenauban és altáborjaiban fogva tartott deportáltak írták, de a feltüntetett címben csak ritkán történik utalás arra, hogy ezek a táborok Auschwitzhoz tartoztak, mindannyiszor úgy emlegették, mint önálló kényszermunka-táborokat, nem engedve betekintést Auschwitz komplex halálgépezetébe.

Összességében majdnem 76 000 zsidót deportáltak Franciaországból az Endlösung (végső megoldás) végrehajtása keretében. Tudjuk, hogy közülük körülbelül 25 000 férfi és nő ment keresztül a „szelekció” próbáján a transzportok megérkezése után. Az UGIF nyilvántartása alapján 2889 levélíró azonosíthatunk, ami valamivel kevesebb, mint a munkára kiválasztottak 12%-a. Ebből arra a szándéokra következtethetünk, hogy el akarták titkolni, mi folyik

a táborokban. A nők száma alacsony: 327-et lehetett azonosítani utónevük alapján; Birkenauból, Theresienstadtból, Bergen-Belsenből és Lublinból írtak. Sok levél származott az auschwitzi tábor altáboráiból is – ezek között egy sem volt, amelyet nő írt volna.

*

A *Briefaktion* fő hajtóereje Franciaországban az Izraeliták Szövetsége (UGIF) volt. A náci ösztönzésére az 1941. november 29-i francia törvénnyel létrehozott szervezet célja a Franciaországban élő teljes zsidó közösség képviselete volt, tehát feloszlattak minden korábbi zsidó szerveződést, és az összeset beolvastották az UGIF-be. Szerepe segítségnyújtási feladatokra korlátozódott, tisztviselőit a Zsidó Kérdések Főbiztossága (Commissariat général aux questions juives, CGQJ) jelölte ki. Az UGIF székhelye az északi zónában, Párizsban volt, a rue de la Bienfaisance-ban, míg a „szabad” zónában először Marseille-ben, majd Lyonban. A hivatalos arcukat mögött szerveződött egy titkos részleg is, amely a zsidók mentésével foglalkozott. Ám a szövetség munkája idővel egyre nehezebbé vált vezetői és munkatársai letartóztatása miatt. 1944 júniusában, a szövetségeselek partraszállásakor a szervezet már csaknem szétesett, és szeptember 12-én hivatalosan is feloszlatták.

Korábban az egyes anyagok a deportált áldozatok egyéni dossziéiban voltak, az UGIF által létrehozott iratanyag helyreállítását a Honvédelmi Minisztérium Történelmi Levéltára, az SHD indította el, a szervezetnek köszönhetően váltak ezek a dokumentumok meghatározó forrásokká: segítségükkel nyomon követhetjük a táborokból a *Briefaktion*^{III} keretében, franciaországi címzettekhez küldött leveleket.

Kezdetben különböző méretű és formájú papírokra írták a leveleket, később szabványos levelezőlapokra. A levelezőlapokon az elülső oldalra került a feladó és a címzett neve és címe. A deportáltaknak kötelező volt németül írni, és a helyzetüket pozitívan beállítani. Dátum csak ritkán fordul elő a levelezőlapokon, időnként az elülső oldalon láthatunk egy-egy pecsétet, de rendszeresen találunk jobbra fent egy pirossal írt számot, amelyről jó ideig nem tudtuk, hogy ki és mikor írta oda. A következő megjegyzés is megjelenik: *Rückwort nur über die Reichvereinigung der Juden in Deutschland, Berlin Charlottenburg 2, Kanstr. 158*, azaz válaszolni kizárólag a Birodalmi Zsidósövetségen keresztül lehetett. A leveleket többnyire Birkenauból írták, néhányon berlini bélyegző található.